

УДК 342.72/.73

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-44-368>

Чиркін С. М., аспірант НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрНУ країни суддя Верховного Суду

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ЯК ОБ'ЄКТА СУДОВОГО ЗАХИСТУ

***Анотація.** Стаття присвячена визначенню поняття та ознак соціальних прав на основі узагальнення позицій не тільки вітчизняних конституціоналістів, але й позицій представників європейської та північноамериканської політико-правової думки, розкриттю специфіки даної категорії прав не тільки в контексті структури конституційно-правового статусу особи, але й у контексті механізму їх реалізації, зокрема як об'єкта судового захисту.*

Обґрунтовано висновок, що соціальні права людини це фундаментальні міри можливої поведінки особи в межах соціальної системи (у вузькому сенсі слова), тобто в межах суспільних відносин, пов'язаних із розподілом (наданням) і невиробничим споживанням суспільних благ матеріального і нематеріального характеру; вони спрямовані на забезпечення соціальної свободи і безпеки особи, належного рівня її добробуту на основі принципів солідарності та соціальної справедливості.

***Ключові слова:** основи правового статусу особи, права людини, соціальні права людини, соціальна держава, позитивні зобов'язання держави.*

Постановка проблеми. Ще на початку ХХ століття політичні еліти й ті сили, котрі визначали основні напрями реформування тогочасного суспільства в Європі та Північній Америці, дійшли висновку, що держава має стати їхнім головним інструментом; що ринки не створюються і не підтримуються самі по собі, а повинні формуватися й перетворюватися через право, правове регулювання і там, де потрібно, через правовий примус. Багато реформаторів, починаючи з середини ХІХ століття, вважали, що громадянські та політичні права, без покращення соціально-економічних умов, не дають надії звичайним людям, чиє життя може бути знівечене довгим робочим часом, низькою оплатою і небезпечними умовами праці, вразливістю до свавільного звільнення та циклічного або хронічного безробіття, житла в не-трях, відсутності доступу до освіти та медичної допомоги. З огляду на це концепція прав трудящих, яка керувала діяльністю головної контрсили всередині капіталістичного суспільства робітничого руху, виявилася недостатньою. У міру того, як боротьба прогресивних лівих партій розгорталася в Європі, дедалі більшої популярності набувала ідея так званих соціальних прав. Із цієї точки зору, увесь розвиток людського суспільства протягом ХХ століття часом еволюційний, а іноді й революційний може бути представлений як процес неухильного розгортання теорії та практики реалізації соціальних прав, який охоплював дедалі нові держави, наповнювався новим змістом, впливав на зміст і напрямки державної політики. Цей процес пройшов шлях від повного несприйняття соціальних прав з боку представників ліберального конституціоналізму до об'єктивації в міжнародно-правових актах і національному законодавстві та визнанні державами своїх позитивних зобов'язань щодо реалізації даної групи прав у межах власного правопорядку.

Після розпаду «соціалістичного табору» та переорієнтації новостворених держав Східної Європи до стандартів західного конституціоналізму щодо засад правового статусу особи проблематика природи соціальних прав та механізмів їх реалізації і захисту стала однією із найбільш дискусійних у політико-правовій теорії та практиці, а необхідність звернення до цих питань надзвичайно актуальною, адже на пострадянському просторі

в трактуванні природи соціальних прав та їх місця в системі прав людини упродовж останніх десятиліть відбулися настільки значні метаморфози, що без їх глибокої наукової оцінки та вироблення обґрунтованої державної політики в цій сфері просування вперед неможливе. З урахуванням вітчизняних реалій проблематика соціальних прав набуває особливих рис. Оскільки протягом усіх років незалежності Україна перебуває в умовах системної соціально-економічної кризи, яка протягом двох передостанніх років ускладнювалася пандемією, а минулого року ще й повномасштабною війною проти Росії, одним із головних завдань нашої держави є проведення швидких і ефективних реформ, а відтак і пошук політико-правових інструментів, здатних забезпечити стабілізацію ситуації в соціально-економічній сфері, а в подальшому й стабільне зростання добробуту широких верств населення з дотриманням принципів солідарності та соціальної справедливості. У даному контексті нового звучання отримує проблематика соціальних прав людини і громадянина, котрі істотно впливають на стратегію і тактику запроваджуваних реформ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соціальних прав людини широко представлена у працях вітчизняних конституціоналістів. Зокрема, у дослідженнях В. М. Андрієва, О. М. Волкової, В. І. Гладких, М. І. Козюбри, М. І. Малишка, І. Я. Сенюти, Ю. М. Тодики, Н. Г. Шукліної робляться спроби визначити сутність даної групи прав, їх роль і значення в структурі основ правового статусу особи, з'ясувати коло негативних і позитивних зобов'язань держав щодо їх забезпечення. Втім міркування названих авторів спираються здебільшого на вітчизняний досвід нормативного закріплення та реалізації соціальних прав, а науковий дискурс не виходить за межі вітчизняної конституційно-правової доктрини. Більше того, дана група основоположних прав особи розглядається як певна самоцінність, без урахування наявних і перспективних механізмів їх реалізації та захисту.

Саме тому **метою** даної статті є визначення поняття та ознак соціальних прав на основі узагальнення позицій не тільки вітчизняних конституціоналістів, але й позицій представників

європейської та північноамериканської політико-правової думки, розкриття специфіки даної категорії прав не тільки в контексті структури конституційно-правового статусу особи, але й у контексті механізму їх реалізації, зокрема як об'єкта судового захисту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звертаючись до поняття соціальних прав особи, варто передусім відзначити, що в сучасній конституційно-правовій доктрині сформувалося два основних підходи щодо відповідної групи прав. Одна група дослідників, серед яких Д. Ахмед і Е. Балмер [1], Н. Бохлер-Мюллер, Г. Пінаар, Й. Давідс, С. Гордон [2], Р. С. Веприцький [3], Дж. Волдрон [4], В. І. Ковтун [5], М. Ленгфорд [6], Дж. Мубангізі [7], І. Є. Словська [8] та інші, при класифікації прав і свобод не виокремлюють соціальні права в самостійну групу, а розглядають їх спільно з економічними правами. Натомість інша група авторів, серед яких В. М. Андріїв [9], О. М. Волкова [10], В. І. Гладких [11], Т. І. Длугопольська [12], Д. Ландау [13], М. Сепулведа [14], П. Хант [15] та інші, виокремлюють соціальні права в якості самостійної групи прав людини. При цьому перша група авторів обґрунтовує свою позицію нерозривним зв'язком економічного і соціального змісту даних прав, а також економічних і соціальних позитивних зобов'язань держав щодо їх реалізації. Натомість прибічники альтернативної позиції, не заперечуючи системного характеру всіх видів основних прав людини, роблять наголос на специфічних рисах соціальних прав, які відмежовують їх від економічних, а також акцентують увагу на тому, що основний зміст даних прав стосується саме соціальної підсистеми суспільного ладу.

На наш погляд, виокремлення соціальних прав як самостійної групи прав людини є більш обґрунтованим.

По-перше, логіка використання саме даної термінології диктується її використанням у багатьох актах міжнародного і національного права. Зокрема, поняття «соціальні права» вживається в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, а також в основних законах низки держав, зокрема в Конституції Бразилії 1988 року, Конституції Гватемали 1985 року, Конституції Гондурасу 1982 року, Конституції

Коста-Рики 1949 року, Конституції Нікарагуа 1987 року, Конституції Португалії 1976 року, Конституції Узбекистану 1992 року та інших.

Але найголовніше, що соціальні права володіють власними специфічними ознаками, відмінними від ознак усіх інших прав, котрі дозволяють говорити про них, як про окрему групу прав людини. Зупинимось на них більш докладно.

Передусім, соціальні права і свободи відрізняються сферою реалізації. Як слушно зазначає В. О. Серьогін, це фундаментальні міри можливої поведінки особи у соціальній системі суспільства [16, с. 96]. Дане твердження виглядає цілком влучним і зрозумілим, однак при більш глибокому «зануренні» в проблематику виявляється, що сам термін «соціальна система» є далеко не однозначним. Принаймні слід розрізняти поняття «соціальна система» у широкому та вузькому сенсі слова. У широкому значенні під соціальними системами розуміють будь-які системи, які пов'язані з існуванням людського суспільства, цілісні утворення, основними елементами яких є суспільні відносини, суспільні суб'єкти (інститути та організації, соціальні групи та спільноти), норми і цінності. Коли ж йдеться про соціальні права, то акцентується увага не на тому, що ці права є породженням суспільства (адже такий характер мають всі правові явища), а на тому, що вони є моделями поведінки особи в особливій сфері суспільних відносин соціальній системі у вузькому сенсі слова.

Соціальна система у вузькому значенні це підсистема суспільного ладу, що являє собою сукупність суспільних відносин та інститутів, пов'язаних із розподілом (наданням) і невиробничим споживанням суспільних благ матеріального і нематеріального характеру, котрі загалом визначають рівень добробуту соціальних груп і окремих індивідів. При цьому під суспільними благами розуміються матеріальні об'єкти (продукти харчування, одяг, житло, фінансові кошти) та послуги (медичні, освітні тощо), які забезпечують матеріальні та духовні потреби споживача і прямо чи опосередковано впливають на рівень його добробуту, його місце в соціальній структурі суспільства. Останнє застереження є вкрай важливими для відмежування соціальної сфери від духовно-культурної.

На думку О. М. Волкової, соціальні права особи це «можливості особи по реалізації своїх здібностей для забезпечення гідного рівня життя та здійснення трудової діяльності, а також можливості претендувати на отримання від держави певних матеріальних благ» [10, с. 40]. На наш погляд, дана позиція потребує певного коригування: з одного боку, соціальна сфера стосується трудової діяльності тільки в аспекті створення і підтримання належних умов праці, тоді як переважна більшість трудових відносин є елементом економічної системи; з іншого боку ці права не обмежуються отриманням матеріальних благ, а включають у себе також можливість скористатися певними соціальними послугами нематеріального характеру (наприклад, медичними чи освітніми), які безпосередньо визначають рівень добробуту людини.

У даному контексті соціальні права є важливим інструментом соціалізації особи, вони спрямовані на забезпечення всебічного соціального розвитку кожної особистості. Ці права повинні дозволяти кожній людині таке існування, яке характеризується можливістю самовираження, самоідентифікації і виключає відсторонення від суспільного життя, а тим більш усунення з нього, маргіналізацію. Сутність соціальних прав людини і громадянина створення оптимальних умов для соціалізації особи, для входження індивіда у дане соціальне співтовариство, для оптимального соціального життя людини.

Ключову роль у розумінні соціальних прав людини має поняття «соціальності». У даному контексті слід, передусім, звернути увагу на те, що серед прибічників ліберального конституціоналізму тривалий час панувала думка про необхідність розмежування так званих «індивідуальних» та «соціальних» прав. При цьому під «індивідуальними» розумілися права, притаманні людині від народження, в силу того, що людина є людиною, неповторним індивідом, а під «соціальними» – набуті в силу приналежності до людського суспільства. Втім починаючи з другої половини ХХ століття це підхід втратив свою актуальність і позитивні зобов'язання держав почали поширювати на всі групи основних прав людини і громадянина.

По друге, соціальні права людини ґрунтуються на визнанні принципів солідарності та соціальної справедливості. Вони

є виразом колективістського підходу до організації суспільного життя, коли людському співтовариству небайдуже до долі кожного індивіда. З іншого боку, це передбачає взаємодопомогу між усіма членами суспільства, спроможність діяти за принципом «один за всіх і всі за одного», готовність підтримати морально і матеріально тих, хто такої підтримки потребує, тобто соціально вразливі верстви населення, перебрати на себе певний тягар їхнього буття.

По-третє, соціальні права людини – це група прав, які втілюють її соціальну свободу. При цьому соціальна свобода, з одного боку, – це спосіб самовираження особи в межах суспільства, а з іншого – можливість участі суспільства у справах окремо узятій особистості, різноманітних груп людей. У даному контексті соціальні права спрямовані на емансипацію особи, тобто на звільнення від різного роду залежностей – як особистих (індивідуальних), так і групових (корпоративних).

Французька дослідниця Н. Дельпере – експерт Ради Європи і Всесвітньої організації охорони здоров'я – цілком обґрунтовано стверджує, що соціальні права «мають дозволяти кожному таке існування, яке характеризується можливістю самовираження і виключає усунення з суспільного життя», вони спрямовані на забезпечення «свободи, рівності та гідності людської особистості, якими б не були економічні та соціальні умови, вік і стан здоров'я громадянина» [17, с. 35].

По-четверте, соціальні права орієнтовані на забезпечення соціальної безпеки особи. Безпека особи – це можливість повною мірою користуватися результатами суспільного розвитку, це стан забезпеченості особи від злиднів, голоду, хвороб, соціальної нерівності тощо. У свою чергу, соціальна безпека створює атмосферу захищеності, упевненості в майбутньому. Як наслідок, безперешкодна реалізація соціальних прав є запорукою стабільності та спокою в суспільстві, інструментом конструктивної взаємодії між різними соціальними групами та окремими індивідами.

По-п'яте, для реалізації соціальних прав вимагається активна соціальна підтримка з боку держави; при цьому держава має відігравати визначальну, активну роль щодо захисту окремих

категорій громадян шляхом перерозподілу національного доходу на основі принципів соціальної справедливості. На відміну від особистих (громадянських), політичних і навіть економічних прав і свобод соціальні права просто неможливо реалізувати без участі держави, спираючись виключно на ініціативу самих індивідів чи інституцій громадянського суспільства. Соціальні права пов'язані не з виробництвом соціальних благ (як економічні права), а з їх справедливим розподілом. Ці права зобов'язують державу брати участь у долі громадян, поліпшуючи її в межах, визначених конституцією. Тож визнання соціальних прав несумісне з ліберальною моделлю держави; реалізація соціальних прав вимагає відповідної соціальної політики держави, створення суспільних фондів споживання та інших інструментів перерозподілу національного доходу на користь соціально вразливих верств населення (соціального вирівнювання). Для реалізації соціальних прав потрібна соціальна держава, або як її ще називають у західній літературі держава загального добробуту.

Принагідно слід відзначити, що вже стаття 22 Загальної декларації прав людини, проголошуючи право на соціальне забезпечення, містить формулювання, які в цілому застосовуються до всіх визнаних соціальних прав. У ній сказано: «Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави» [18]. Посилання на «структуру та ресурси кожної держави» поєднало дві окремі ідеї в одну єдину компромісну формулу. З одного боку, цей вислів мав на меті передати ідею про те, що реалізація економічних, соціальних і культурних прав відбувається без шкоди для засобів, обраних для цього кожною державою, і що держави мають вибір, зокрема, між системами, які в основному спираються на централізоване державне планування, та системами, які визнають більшу роль ринку. Але, з іншого боку, він також містив ідею про те, що для реалізації економічних, соціальних і культурних прав

держави потребують ресурсів і що їх здатність гарантувати такі права залежить від досягнутого ступеня розвитку.

Реалізація соціальних прав вимагає значних матеріально-фінансових ресурсів, тож «дозволити» собі такі права можуть тільки високорозвинені в соціально-економічному плані держави, котрі мають необхідні бюджетні ресурси і розгалужену соціальну інфраструктуру. В іншому разі соціальні права виявляються позбавленими належних гарантій з боку держави і перетворюються на декларації про наміри. З огляду на це соціальні права (так само як і економічні та культурні) тривалий час викликали значний скепсис серед широкого кола ліберально налаштованих представників конституційного та міжнародного права, навіть після прийняття в 1966 році Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [19]. Так, британські дослідники А. Робертсон і Дж. Мерріллс на початку 1970-х років стверджували, що даний Пакт закріплює тільки стандарти, досягнення яких держави повинні прагнути [20, с. 35].

Одними із найбільш рішучих та авторитетних противників асиміляції обох наборів прав (громадянських і політичних, з одного боку, і економічних, соціальних і культурних з іншого) були бельгійський юрист М. Боссайт [21] і голландський юрист Е. В. Вірдаг [22]. На той час обидва пакти 1966 року лише нещодавно набули чинності, утворивши разом із Загальною декларацією прав людини так званій «Міжнародний білль про права», і національні органи влади, в тому числі суди, вперше зіткнулися з питанням про те, які обов'язки для держав були встановлені цими відповідними інструментами. Зокрема, позиція Е. В. Вірдага полягала в тому, що «права», перелічені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, є недостатньо визначеними і не підлягають судовому захисту. При цьому з даної позиції залишалось незрозумілим: чи то саме недостатня визначеність економічних і соціальних прав є причиною неможливості їх судового захисту, чи то, навпаки, вона є наслідком того, що суди позбавлені права розглядати справи щодо цих прав по суті. І хоча деякі автори, зокрема Г. ван Хуф [23], піддавали критиці таку позицію, вона фактично була панівною в західній юриспруденції майже до кінця ХХ століття.

Наприклад, Д. Трубек, розглядаючи право на розвиток, констатував, що хоча Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права «говорить мовою прав, [він] посиляється на реалії програм» [24, с. 231]. У свою чергу, І. Браунлі, знаний вчений-міжнародник, у третьому виданні своїх «Принципів міжнародного публічного права», опублікованому в 1979 році, описував названий Пакт виключно як «програмний і стимулюючий» [25, с. 572–573].

Водночас, однак, докладалися зусилля, щоб подолати очевидну нечіткість Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права та подолати розрив між двома групами прав. Першим великим доктринальним внеском у цьому напрямку стало введення А. Ейде потрійної типології обов'язків держав, що відповідають правам особи. Ще наприкінці 1970-х років цей автор дійшов висновку, що ефективне гарантування прав людини вимагає захисту особи від втручання держави у здійснення певних свобод; що держава захищає особу від втручання інших суб'єктів, чию поведінку держава може контролювати, і що держава надає певні суспільні блага, реалізація яких була б недостатньою, якби їх надання було покладено виключно на ринкові механізми. А. Ейде представив цю тристоронню типологію зобов'язань держав у 1981 році на семінарі ООН [26]. Приблизно в той самий час подібна основа для визначення зобов'язань держав була окремо висунута Г. Шу, політичним філософом Принстонського університету, у книзі, присвяченій ролі прав людини в зовнішній політиці США [27].

Тристороння типологія зобов'язань держав поступово набула широкого визнання, спочатку серед науковців, які працювали над правом на харчування, а потім у ширшій сфері економічних, соціальних і культурних прав. Він був запроваджений до системи ООН самим А. Ейде після того, як у 1981 році він приєднався до Підкомісії з просування та захисту прав людини (тоді вона називалася Підкомісія із запобігання дискримінації та захисту меншин). Уявлення юристів, які працюють над економічними, соціальними та культурними правами, поступово стали нагадувати структуру з трьох «стовпів», де кожна категорія

зобов'язань держави вимагає певних типів міркування та спирається на різні юридичні засоби:

- 1) зобов'язання поважати не перешкоджати існуючим рівням задоволення певних прав;
- 2) зобов'язання захищати втручатися з метою контролю за поведінкою недержавних суб'єктів;
- 3) зобов'язання виконувати вживати активних заходів для просування до повної реалізації прав.

Створення в 1986 році Комітету з економічних, соціальних і культурних прав надало подальший поштовх зусиллям, спрямованим на уточнення нормативного змісту прав, перелічених у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права. Через десять років після того, як Пакт набув чинності, Економічна і соціальна рада нарешті вирішила створити орган з вісімнадцяти незалежних експертів за зразком Комітету з прав людини, після того як зрозуміла, що вона не зможе контролювати виконання Пакту самостійно. Новостворений Комітет зіткнувся із серйозною проблемою, пов'язаною з роз'ясненням змісту Пакту про економічні, соціальні та культурні права. Адже очікування були високими, втім було дуже мало прецедентів, на яких можна було б спиратися.

Зустріч експертів, організована в Маастрихті в 1986 році, надала змогу ще більше поглибити розуміння юридичного значення соціальних прав, окрім права на їжу, на якому до того часу було зосереджено більшість зусиль. Час був сприятливим: ця зустріч відбулася після призначення членів Комітету (і четверо з них були присутні в Маастрихті), але перед тим, як вони провели свою першу сесію, і в той час, коли, хоча значення Пакту про економічні, соціальні і культурні права було чітко визнане, у ньому перераховувалися права, які все ще були в основному недостатньо досліджені вченими з прав людини та недостатньо забезпечені судами.

Важливий прогрес у розумінні соціальних прав відзначили Лімбурзькі принципи (див. документ ООН E/CN.4/1987/17). Але лише через десять років, коли 22–26 січня 1997 року в Маастрихті відбулася інша зустріч експертів, за відправну точку було взято саме трискладову структуру зобов'язань держав. На відміну від

Лімбурзьких принципів, які наводили низку прикладів того, як можуть бути порушені економічні та соціальні права, і кваліфікували всі зобов'язання, покладені на держави, посиленням на критерій розумності (див. пункт 71), Маастрихтські вказівки щодо порушення економічних, соціальних і культурних прав (пізніше перевидані як документ ООН Е/С.12/2000/13) містять вказівки щодо повного спектру прав, перелічених у Пакті. Зокрема, у параграфі 6 Маастрихтських принципів зазначено: «Подібно до громадянських і політичних прав, економічні, соціальні та культурні права покладають на держави три різні види зобов'язань: зобов'язання поважати, захищати та виконувати. Невиконання будь-якого з цих трьох зобов'язань є порушенням таких прав» [28].

До середини 90-х років ХХ століття переваги такого підходу ставали все більш визнаними. Зосередження уваги на зобов'язаннях держави, а не просто на правах особи, надає змогу відійти від початково «програмної» природи соціальних прав до прав, що підлягають виконанню, достатньо визначених за змістом і обсягом, щоб підхід до «порушень» став цілком юридизованим.

Проте, хоч і корисна як аналітичний інструмент, типологія зобов'язань держав «поважати-захищати-виконувати» не дає всіх відповідей на нагальні питання, зокрема у сфері соціальних прав. Адже типологія залишається по суті статичною. Вона роз'яснює, якої поведінки можна очікувати від держав, враховуючи певний рівень користування правом на харчування, правом на освіту чи правом на житло. Це узгоджується з ідеєю, висловленою ще наприкінці 1970-х років, про те, що як мінімум добросовісне тлумачення Пакту вимагає від держав рухатися до реалізації перерахованих у ньому економічних і соціальних прав, утримуючись від будь-яких навмисних регресивних кроків. Але ця типологія сама по собі не допомагає визначити, скільки саме зусиль має докласти держава, щоб поступово підвищити рівень здійснення відповідного права, або швидкість, з якою держава має йти щодо «поступової реалізації». Крім того, у країнах із низьким рівнем національного доходу, де права, передбачені Пактом, реалізуються лише незначною мірою, явно не-

достатньо вимагати від уряду, щоб він «поважав» існуючі рівні здійснення соціальних прав і «захищав» їх шляхом контролю над приватними суб'єктами, залишаючи на розсуд самої держави оцінку того, наскільки більше вона має зробити крім цього. Загалом, типологія «поважати-захищати-виконувати» надає сітку аналізу; але цього недостатньо, щоб забезпечити еталон.

Очевидна невизначеність змісту та обсягу соціальних прав усе ще залишається головною перешкодою для забезпечення судами або квазісудовими механізмами їх дотримання. Скептики щодо можливості судового захисту соціальних прав наголошують на тому, що такі права недостатньо чітко визначені для того, щоб їх можна було юридично захистити, і суддя, виносячи вердикт у такій справі, змушений буде намагатися надати конкретного змісту цим правам, а відтак обов'язково діятиме довільно – створюючи закон, а не застосовуючи його. Втім існує консенсус із приводу того, що ефективні засоби правового захисту як на національному, так і на міжнародному рівнях є необхідними для захисту прав людини. І прогрес, досягнутий у цій сфері за останні кілька років, вражає.

На національному рівні з'являється багата судова практика у сфері економічних і соціальних прав, і це підтримує Комітет з економічних, соціальних і культурних прав. У п. 2 Коментаря загального характеру № 9, ухваленого в 1998 році, Комітет чітко висловив свої очікування стосовно того, що держави-учасниці Пакту повинні імплементувати цей документ у національний правопорядок. Він зазначив, що «норми Пакту мають бути належним чином визнані у внутрішньому праві, будь-якій потерпілій особі чи групі осіб мають бути забезпечені належні засоби поновлення порушених прав або засоби захисту, а також мають бути вжиті належні заходи для забезпечення підзвітності урядів» [29].

У цьому відношенні існує помітна різниця між Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, який вимагає від держав, щоб вони «розвивали можливості судового захисту» (підпункт в пункту 3 статті 2), і Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурних прав, який зберігає мовчання з даного питання. Комітет вважає, що вимога забезпечити доступ

до ефективних засобів правового захисту впливає з обов'язку держав рухатися до повної реалізації прав, визнаних у Пакті, «усіма належними засобами» (пункт 1 статті 2): держава, яка повністю виключала б компетенцію судів вирішувати позови, що спираються на Пакт, припускає Комітет, не тільки фактично намагалася б виправдати невиконання своїх міжнародних зобов'язань, посилаючись на положення від свого внутрішнього правового порядку чого, вочевидь, не можна терпіти, як підтверджено статтею 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969 року); це також не було б у дусі Загальної декларації прав людини, стаття 8 якої посилається на ефективні засоби захисту від порушень прав людини, не роблячи жодної різниці між різними категоріями прав [29].

На сьогодні існують різні канали, через які така судова практика може виникнути в результаті проникнення Пакту про економічні, соціальні та культурні права у національні правові порядки: чи то через пряме застосування норм Пакту, чи через інші засоби. Примітним є те, що суди багатьох держав світу, особливо Верховний суд Індії, Конституційний суд Південно-Африканської Республіки та різні суди в Латинській Америці, були провідними в цьому процесі, як правило, на основі національних конституційних положень, а не спираючись на міжнародне право прав людини (див.: [30; 31; 32; 33; 34]).

Забезпечення дотримання соціальних прав судами залежить від низки факторів, як юридичних (таких як належний захист цих прав відповідно до конституції або шляхом прямого застосування договорів про права людини, ефективний доступ до правосуддя для жертв і забезпечення правової допомоги, а також доступність судових процесів у суспільних інтересах, що дозволяють групам подавати позови від імені потерпілих) і позаправових (включно з існуванням громадських рухів, що здійснюють тиск «знизу»).

Протягом трьох останніх десятиліть соціальні права вийшли з тіні правозахисного дискурсу та юриспруденції, щоб претендувати на все більш центральне місце. У значній кількості національних юрисдикцій судові органи втручаються, щоб захистити широкий спектр соціальних прав від протиправного втру-

чання або, навпаки, бездіяльності з боку держави, і все частіше з боку недержавних суб'єктів.

Найбільш масштабне дослідження судової практики щодо захисту соціальних прав було проведено М. Ленгфордом [34, с. 3–45]. На підставі узагальнення майже двох тисяч судових та квазісудових рішень із двадцяти дев'яти національних та міжнародних юрисдикцій йому вдалося обґрунтувати висновок про те, що вже на сьогодні предметна широта судових рішень у даній сфері є величезною: суди постановляють відновити водопостачання, припинити примусові виселення, забезпечити лікування, відновити виплати соціального страхування, зарахувати бідних дітей та дітей меншин до шкіл, розробити та вдосконалити державні програми для вирішення проблем бездомності, боротьби з епідеміями, попередження голоду тощо. При цьому важливий внесок судів у сферу забезпечення соціальних прав полягає не лише в усуненні несправедливості на макрорівні (в конкретних випадках порушення певних соціальних прав особи), але й у розробці та реалізації державної політики, спрямованої на виправлення суспільних проблем, коли увага приділяється найбіднішим і найбільш маргіналізованим групам суспільства.

Загалом можна констатувати, що вирішення питань щодо захисту соціальних прав уже не є чимось новим для роботи сучасних органів юстиції як національному, так і на міжнародному рівнях. На сьогодні законодавство багатьох країн світу та право багатьох міжнародних організацій передбачає певний набір соціальних прав, які підлягають судовому захисту. Що важливо, так це те, що в судах почали розглядатися більш фундаментальні та стійкі аспекти забезпечення соціальних прав людини як важливих суспільних цінностей чи інтересів, незалежно від того, чи вони закріплені в конституціях чи міжнародному праві. Це не применшує роль позитивного права з принципової чи прагматичної точок зору, але засвідчує про вихід правозастосовної практики на новий рівень усвідомлення й реалізації принципу верховенства права, про новий «праволюдський вимір».

Розвиток судової практики у справах про захист соціальних прав не виключає з порядку денного завдання якомога більш

повного закріплення даної категорії прав людини і громадянина на конституційному та законодавчому рівні. Їх закріплення (об'єктивізація) у позитивному праві має переслідувати наступні цілі:

- вони повинні стати завданнями держави, що розкривають її соціальну сутність, тобто сутність «соціальної держави». По-ставлені завдання мають слугувати орієнтиром, метою держави, котрі крок за кроком, у законодавстві та в управлінській діяльності, повинні наближати ситуацію в країні до такого рівня, за якого можливим є повне їх здійснення;

- вони мають слугувати найважливішим засобом впливу на свідомість і поведінку громадян, створюючи атмосферу захищеності та впевненості в майбутньому;

- вони повинні виступати в якості конституційного фундаменту, на якому базується все соціальне законодавство;

- вони повинні допомогти громадянам більш вільно орієнтуватися в достатньо обширному, але розрізненому й хаотичному масиві нормативних актів, які конкретизують конституційні соціальні права;

- вони мають стати нормативною основою для ефективної правозахисної діяльності з боку юрисдикційних органів, передусім органів судової влади та органів конституційної юрисдикції.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні **висновки**:

1. Соціальні права людини це фундаментальні міри можливої поведінки особи в межах соціальної системи (у вузькому сенсі слова), тобто в межах суспільних відносин, пов'язаних із розподілом (наданням) і невиробничим споживанням суспільних благ матеріального і нематеріального характеру; вони спрямовані на забезпечення соціальної свободи і безпеки особи, належного рівня її добробуту на основі принципів солідарності та соціальної справедливості.

2. Основна функція соціальних прав і свобод людини і громадянина полягає у задоволенні найважливіших життєвих потреб особи, без яких не може бути й мови про нормальне людське буття. Соціальні права відіграють дедалі більш активну роль в реалізації основних цілей соціальної політики, сприяють під-

вищенню добробуту народу, дотриманню принципу соціальної справедливості.

3. Соціальні права людини передбачають не тільки негативні, але й позитивні зобов'язання держави, серед яких зобов'язання поважати, забезпечувати і захищати ці права, у т.ч. й через судові органи. Практика міжнародних і національних органів юстиції, наявна протягом останніх тридцяти років, переконливо свідчить не тільки про принципову можливість судового захисту соціальних прав, але й про тенденцію до розширення переліку таких прав, що захищаються судами, а також про важливу роль у судів у визначенні й конкретизації змісту та обсягу даної категорії прав для їх подальшого закріплення у конституційному й міжнародному праві.

Список використаних джерел :

1. Ahmed D., Bulmer E. Social and Economic Rights. International IDEA Constitution-Building Primer 9. Stockholm, 2017. 44 p.
2. Bohler-Muller N., Pienaar G., Davids Y. D., Gordon S. L. Realising socioeconomic rights: A reconceptualised constitutional dialogue. State of the Nation: Poverty & Inequality – Diagnosis, Prognosis and Responses. Human Sciences Research Council Press, 2019. P.111–136.
3. Веприцький П. С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи. Форум права. 2008. № 2. С. 32–37.
4. Waldron J. Socioeconomic Rights and Theories of Justice. Public law & legal theory research paper series. Working paper no. 10–79. New York University, 2010. 31 p.
5. Ковтун В. І. Загальна характеристика соціально-економічних прав особи. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. Т. М. Слінько. Харків: Право, 2020. С. 407–413.
6. Langford M. *Socio-Economic Rights Between Essentialism and Egalitarianism. Moral and Political Conceptions of Human Rights: Implications for Theory and Practice* / R. Maliks, J. K. Schaffer (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2017. P. 258–298.
7. Mubangizi J. C. *The Constitutional Protection of Socio-Economic Rights in Selected African Countries: A Comparative Evaluation. African Journal of Legal Studies. 2006. Vol. 1. P. 1–19.*
8. Словська І. Є. Соціально-економічні права народу України під загрозою. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 3. С. 213–217.
9. Андріїв В. М. Місце соціальних прав у системі прав людини: міжнародно-правовий досвід і законодавство України. Захист соціаль-

- них та економічних прав людини: міжнародне законодавство та досвід України: Матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 березня 2004 р.). Київ, 2004. Ч. 2. С. 7–10.
10. Волкова О. М. Соціальні права особи: поняття, сутність, особливості. Часопис Київського університету права. 2011. № 1. С. 39–43.
 11. Гладких В. И. Социальные права граждан Украины: конституционно-правовой аспект: монография. Харьков: Факт, 2005. 368 с.
 12. Длугопольська Т. Соціальні права в контексті забезпечення соціальної безпеки громадян. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Вип. 2 (10). С. 63–68.
 13. Landau D. The Reality of Social Rights Enforcement. *Harvard International Law Journal*. 2012. Vol. 53. № 1. Winter. P. 189–247.
 14. *Sep Iveda M., van Banning Th., Gudmundsdottir G. D., Chamoun Ch., van Genugten W. J. M. Human Rights Reference Handbook. San Jos : University for Peace, 2004. 516 p. P. 7–8.*
 15. Hunt P. Social Rights Are Human Rights, but the UK System is Rigged. Centre for Welfare Reform, 2017. 48 p.
 16. Серьогін В. О. Конституційне право України: навчальний посібник. Харків: ХНУВС, 2010. 368 с.
 17. Дельпере Н. Защита прав и свобод граждан преклонного возраста / пер. с франц. Л. М. Энтина. Москва: Деловая книга, 1993. 277 с.
 18. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (Дата звернення: 12.12.2022).
 19. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
 20. Robertson A. H., Merrills J. G. Human Rights in World. An introduction to the study of the international protection of human rights. Fourth edition. Manchester, New York: Manchester University Press, 1972. 348 p.
 21. Bossuyt M. La distinction juridique entre les droits civils et politiques et les droits conomiques, sociaux et culturels. *Revue des droits de l'homme*. 1975. Vol. 8. № 4. P. 783–820.
 22. Vierdag E. W. The Legal Nature of the Rights Granted by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. *Netherland Yearbook of International Law*. 1978. Vol. 9. P. 69–73.
 23. van Hoof G. J. H. The Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: a Rebuttal of Some Traditional Views. *The Right to Food* / Ph. Alston, K. Toma evski (eds). Dordrecht: Martinus Nijhoff Publ., 1984. P. 97–110.
 24. Trubek D. Economic, Social and Cultural Rights in the Third World: Human Rights Law and Human Needs Programs. *Human Rights in International Law: Legal and Policy Issues*. Vol. 1. / Th. Meron (ed.). Oxford: Clarendon Press, 1984. P. 205 271.

25. Brownlie I. Principles of Public International Law. Oxford: Clarendon Press, 1979.
26. Eide A. The international human rights system. Food as a Human Right / A. Eide, W. B. Eide, J. Gussow, S. Goonatillake (eds). Tokyo: United Nations University Press, 1984. 289 p.
27. Shue H. Basic Rights: Subsistence, Affluence, and US Foreign Policy. Princeton: Princeton University Press, 1980. 254 p.
28. Substantive Issues Arising in the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. E/C.12/2000/13. 2 October 2000. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G00/447/04/PDF/G0044704.pdf?OpenElement> (Дата звернення: 12.12.2022).
29. Замечание общего порядка № 9 – Применение Пакта во внутреннем праве. Девятнадцатая сессия (1998 год). Международные договоры по правам человека. Том I. Подборка замечаний общего порядка и общих рекомендаций, принятых договорными органами по правам человека. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/icm-mc/docs/8th/hri.gen.1.rev9_ru.pdf (Дата звернення: 12.12.2022)
30. The Implementation of Economic and Social Rights : National, International and Comparative Aspects / Matscher F. (ed). Kehl am Rhein: N. P. Engel, 1991.
31. Liebenberg S. The Protection of Economic and Social Rights in Domestic Legal Systems. Economic, Social and Cultural Rights. A Textbook / A. Eide et al., 2001. P. 55–84.
32. Scheinin M. Economic, Social and Cultural Rights as Legal Rights. Economic, Social and Cultural Rights. A Textbook / A. Eide et al., 2001. P. 29–54.
33. Judicial Protection of Economic, Social and Cultural Rights / B. G. Ramcharan (ed). Leiden Boston: Martinus Nijhoff Publ., 2005. 566 p.
34. Social Rights Jurisprudence. Emerging Trends in International and Comparative Law / M. Langford (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2009. P. 3–45.

REFERENCES :

1. Ahmed D., Bulmer E. (2017). Social and Economic Rights. International IDEA Constitution-Building Primer 9. Stockholm.
2. Bohler-Muller N., Pienaar G., Davids Y. D., Gordon S. L. (2019). Realising socioeconomic rights: A reconceptualised constitutional dialogue. State of the Nation: Poverty & Inequality – Diagnosis, Prognosis and Responses. Human Sciences Research Council Press.
3. Veprytskyi R. S. (2008). Sotsialno-ekonomichni prava: do vyznachennia pravovoi pryrody. *Forum prava*. № 2. pp. 32–37.

4. Waldron J. (2010). Socioeconomic Rights and Theories of Justice. Public law & legal theory research paper series. Working paper no. 10–79. New York University.
5. Kovtun V. I. (2020). Zahalna kharakterystyka sotsialno-ekonomichnykh prav osoby. *Konstytutsiine pravo Ukrainy*. T. M. Slinko (Ed.). Kharkiv: Pravo. pp. 407–413.
6. Langford M. (2017). Socio-Economic Rights Between Essentialism and Egalitarianism. *Moral and Political Conceptions of Human Rights: Implications for Theory and Practice* / R. Maliks, J. K. Schaffer (eds.). Cambridge: Cambridge University Press. pp. 258–298.
7. Mubangizi J. C. (2006). The Constitutional Protection of Socio-Economic Rights in Selected African Countries: A Comparative Evaluation. *African Journal of Legal Studies*. Vol. 1. P. 1–19.
8. Slovka I. Ye. (2020). Sotsialno-ekonomichni prava narodu Ukrainy pid zahrozoiu. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 3. pp. 213–217.
9. Andriiv B. M. (2004). Mistse sotsialnykh prav u systemi prav liudyny: mizhnarodno-pravovyi dosvid i zakonodavstvo Ukrainy. *Zakhyst sotsialnykh ta ekonomichnykh prav liudyny: mizhnarodne zakonodavstvo ta dosvid Ukrainy: Mater. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 12 bereznia 2004 r.)*. Kyiv, part. 2. pp. 7–10.
10. Volkova O. M. (2011). Sotsialni prava osoby: poniattia, sutnist, osoblyvosti. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 1. pp. 39–43.
11. Hladkykh V. Y. (2005). Sotsyalnye prava hrazhdan Ukrainy: konstytutsyonno-pravovoi aspekt: monohrafiya. Kharkov: Fakt.
12. Dluhopolska T. (2017). Sotsialni prava v konteksti zabezpechennia sotsialnoi bezpeky hromadian. *Aktualni problemy pravoznnavstva*. Issuer. 2 (10). pp. 63–68.
13. Landau D. (2012). The Reality of Social Rights Enforcement. *Harvard International Law Journal*. Vol. 53. № 1. Winter. Pp. 189–247.
14. Sep Iveda M., van Banning Th., Gudmundsdottir G. D., Chamoun Ch., van Genugten W. J. M. (2004). *Human Rights Reference Handbook*. San Jos : University for Peace.
15. Hunt P. (2017). Social Rights Are Human Rights, but the UK System is Rigged. Centre for Welfare Reform.
16. Serohin V. O. (2010). *Konstytutsiine pravo Ukrainy: navchalnyi posibnyk*. Kharkiv: KhNUVS.
17. Delpere N. (1993). *Zashchyta prav y svobod hrazhdan preklonnoho vozrasta*. L. M. Entyna. (Transl.). 1993.
18. Zahalna deklaratsiia prav liudyny vid 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
19. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava vid 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
20. Robertson A. H., Merrills J. G. (1972). *Human Rights in World. An introduction to the study of the international protection of human*

- rights. Fourth edition. Manchester, New York: Manchester University Press.
21. Bossuyt M. (1975). La distinction juridique entre les droits civils et politiques et les droits économiques, sociaux et culturels. *Revue des droits de l'homme*. Vol. 8. № 4. pp. 783–820.
 22. Vierdag E. W. The Legal Nature of the Rights Granted by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. *Netherlands Yearbook of International Law*. 1978. Vol. 9. R. 69–73.
 23. van Hoof G. J. H. (1984). The Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: a Rebuttal of Some Traditional Views. *The Right to Food / Ph. Alston, K. Toma evski (eds)*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publ.. Pp 97–110.
 24. Trubek D. (1984). Economic, Social and Cultural Rights in the Third World: Human Rights Law and Human Needs Programs. *Human Rights in International Law: Legal and Policy Issues*. Vol. 1. / Th. Meron (ed.). Oxford: Clarendon Press. pp. 205–271.
 25. Brownlie I. (1979). *Principles of Public International Law*. Oxford: Clarendon Press,
 26. Eide A. The international human rights system. *Food as a Human Right / A. Eide, W. B. Eide, J. Gussow, S. Goonatilake (eds)*. Tokyo: United Nations University Press, 1984. 289 p.
 27. Shue H. (1980). *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and US Foreign Policy*. Princeton: Princeton University Press.
 28. Substantive Issues Arising in the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. E/C.12/2000/13. 2 October 2000. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G00/447/04/PDF/G00447_04.pdf?OpenElement (Data zvernennia: 12.12.2022).
 29. Zamechanye obshcheho poriadka № 9 – Prymenenye Pakta vo vnutrennem prave. Deviatnadsatsataia sessyia (1998 hod). *Mezhdunarodnye dohovory po pravam cheloveka. Tom I. Podborka zamechanyi obshcheho poriadka y obshchyykh rekomendatsyi, pryniatykh dohovornymu orhanamu po pravam cheloveka*. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/icm-mc/docs/8th/hri.gen.l.rev9_ru.pdf (Data zvernennia: 12.12.2022)
 30. *The Implementation of Economic and Social Rights : National, International and Comparative Aspects / Matscher F. (ed)*. Kehl am Rhein: N. P. Engel, 1991.
 31. Liebenberg S. (2001). The Protection of Economic and Social Rights in Domestic Legal Systems. *Economic, Social and Cultural Rights. A Textbook / A. Eide et al*. pp. 55–84.
 32. Scheinin M. (2001). Economic, Social and Cultural Rights as Legal Rights. *Economic, Social and Cultural Rights. A Textbook / A. Eide et al*. (Ed.) pp. 29–54.

33. Judicial Protection of Economic, Social and Cultural Rights / B. G. Ramcharan (Ed).(2005). Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publ.
34. Social Rights Jurisprudence. Emerging Trends in International and Comparative Law / M. Langford (Ed.). (2009). Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 3–45.

S. M. Chirkin

Concepts and signs of human and citizen social rights as the object of judicial protection

***Summary.** The article is devoted to the definition of the concept and signs of social rights based on the generalization of the positions of not only domestic constitutionalists, but also the positions of representatives of European and North American political and legal opinion, revealing the specifics of this category of rights not only in the context of the structure of the constitutional and legal status of a person, but also in the context of the mechanism their implementation, in particular as an object of legal protection.*

The author substantiates the conclusion that human social rights are fundamental measures of a person's possible behavior within the social system (in the narrow sense of the word), i.e. within social relations related to the distribution (provision) and non-productive consumption of public goods of a material and immaterial nature; they are aimed at ensuring the social freedom and safety of a person, the appropriate level of his well-being based on the principles of solidarity and social justice. Attention is focused on the fact that the main function of the social rights and freedoms of a person and a citizen is to satisfy the most important vital needs of a person, without which there can be no question of a normal human existence. Social rights play an increasingly active role in the implementation of the main goals of social policy, contribute to the improvement of people's well-being, and the observance of the principle of social justice.

It is emphasized that human social rights include not only negative, but also positive obligations of the state, including the obligation to respect, ensure and protect these rights, including and through judicial authorities. The practice of international and national justice bodies, available over the past thirty years, convincingly testifies not only to the principled possibility of judicial protection of social rights, but also to the tendency to expand the list of such rights protected by courts, as well as to the important role of courts in defining and specifying

content and scope of this category of rights for their further consolidation in constitutional and international law.

Solving issues related to the protection of social rights is no longer something new for the work of modern justice bodies, both at the national and international levels. Today, the legislation of many countries of the world and the law of many international organizations provide for a certain set of social rights that are subject to judicial protection. What is important is that the courts have begun to consider the more fundamental and enduring aspects of the provision of social human rights as important societal values or interests, whether enshrined in constitutions or international law. This does not diminish the role of positive law from a principled or pragmatic point of view, but it testifies to the emergence of law enforcement practice to a new level of awareness and implementation of the principle of the rule of law, to a new «human rights dimension».

Key words: *fundamentals of the legal status of a person, human rights, social human rights, welfare state, positive obligations of the state.*